

ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਕਾਲਮ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਸਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਇਕ, ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਲੀ ਵੇਲੇ ਦੰਗੇ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਪੀੜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਕਤਲੋਗਾਰਦ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਪਾਪ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੇਰਾ ਭਾਪਾ ਉਦੋਂ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਇਹਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇੱਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਬਾਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਤੇ ਭਾਪੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇਸ ਵੱਡ-ਟੁੱਕ ਦਾ ਭਾਰ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਤਾਂ ਆਪੇ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਭਾਪੇ ਦੀਆਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬਾਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਛੇੜ ਲਏਗਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਸੰਤਾਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਮੁੜ ‘ਸੰਤਾਲੀ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੰਗੇ... ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਤਲੇਆਮ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ‘ਚੰਗਿਆੜੀ’ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ, ਬਾਲਮਨ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸਿੰਬਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਕਥਾਕਾਰ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਦਸ-ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਸਾਉਣ ਮਹੀਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੀਂਹ ਤੇ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਹੋਏਗਾ ਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਢਾਈ ਸੌ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸਿੰਬਲੀ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਜੀਅ ਵੀ ਸਨ। ਵਿਹੜਾ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਉਹਦੇ ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸਰਵਰੀ ਤੇ ਸਦੀਕਣ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਤਖਾਂ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਹਵੇਲੀ ਤੋਂ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਘਰ ਮੁੜੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਨਹਾਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਤੌਸੀਫ਼ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ‘ਮਰੇ’ ਪੁਰਖੇ ਡਰਾਉਂਦੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਬਲੀ ਜਾ ਕੇ ‘ਪੱਥਰ’ ਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ‘ਉਹਦੇ’ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ।... ਹੁਣ ਉਹ ਹਰ ਦੂਏ ਤੀਏ ਸਾਲ ਪਿੰਡ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਆਪਣੇ’ ਹੀ ਪਿੰਡ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਬੋਲੀ ਸੀ-

“ ਭਤੀਜ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਈਂ, ਬੱਸ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ।”

“ ਉਹ ਕਿਹੜੀ, ਭੂਆ ਜੀ। “ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ।

“ ਉਹ ਮੁੜ ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਆਈ? ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਘਰ ਵੇਖੇ ਕਦੇ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੱਗਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ? ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ।”

ਉਹਨੇ ਹਾਉਕਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ।

“ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਆਪਣੀ ‘ਭੂਆ’ ਸਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਉਹਦਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰੋ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਦਰਦ ਭਰੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸੁਣੋ।”

ਮੈਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਸਰਵਰੀ ਭੂਆ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਬੁਹਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਔਰਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਰੋਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਇੱਥੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਰਵਰੀ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਚਣਕੋਏ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਚਣਕੋਏ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਤਾਂ... ਉਥੋਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਇੰਨਾ ਦਿਲ ਕੰਬਾਉ ਅਤੇ ਹੌਲਨਾਕ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੈੜ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿੰਦਣ ਮੈਂ ਚਣਕੋਏ ਜਾਂਦਾ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਠ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

**

**

**

ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਣਕੋਏ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲ ਲਏ ਸਨ। ਹਮਲਾਵਰ ਆਉਂਦੇ ਪਰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਜਥੇ ਗਏ, ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਏ। ਫੇਰ ਬਲਾਚੌਰ, ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ, ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਤੱਕ ਜਿੰਨੇ ਜਥੇ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਸਭ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਂਝਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਟੱਕਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਖਰ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਧ ਝੁਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ। ਮੂਲੀਆਂ-ਗਾਜਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਖੂਹ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਖੂਹ ਭਰ ਗਏ ਸਨ। ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਵੱਢਿਆ

ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਦਿਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਵੇਲੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ।

“ ਜੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਔਰਤ ਜਾਤੀ।” ਇਹ ਗੱਲ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੋਹਰੇ ਖੂਹ ਦੀ ਮੌਣ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅਲਫ਼ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰਲੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਕਿਰਪਾਨ ਉੱਠੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖੂਨ ਦਾ ਪਰਨਾਲਾ ਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ‘ਚੁੱਪ’ ਵਰਤ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਅੱਗੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਖੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਵੀ ਡਿੱਗ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਸਿਰ ਫ਼ੇਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ... ਕਿਰਪਾਨ ਉਹਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਨ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਆਂਦਰਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਵਾਰ ਵੇਲੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਬੱਚਾ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਭ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ।

**

**

**

ਸਵਰਨ ਸੁੰਹ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਦਸਤੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਲੰਗੜੋਏ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

“ ਬਾਬਾ, ਫੇਰ ਨਫੀਸਾ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀ?” ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ‘ਬਹਾਦਰੀ’ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਲਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਹੁੱਬ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਸੀ-

“ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਈ ਟੰਗ ਦਿੱਤੇ। ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਈਂ ਆਈ।... ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਨਫੀਸਾ ਨੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਐਵੇਂ ਸੋਲਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਣੀ ਆ। ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੱਦ ਸੀ। ਗਠਿਆ ਸਰੀਰ। ਪੂਰਾ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਈ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਘੋੜੀ ‘ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਲ ਚੁੰਬੜ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਮਸੀਂ ਛੁਡਾਈ। ਲੈ ਕੇ ਘੋੜੀ ਤੱਕ ਆਏ। ਫੇਰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਮੁੜ ਗਲ ਨੂੰ ਚੁੰਬੜ ਗਈ।... ਬਈ ਸੁੰਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ। ਪਤਾ ਨਈਂ ਸੌਹਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗਲੇ ਤੋਂ ਕਤਿੰਗੜਦੀ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਇਹ ਮੁੜ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਬੜ ਜਾਂਦੀ।... ਹਾਰ ਕੇ ਕੁਹਾਰ ਵਾਲੇ ਕਿਹਰ ਸੁੰਹ ਨੇ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਧੌਣ ਲਾਹ ਕੇ ਔਹ ਮਾਰੀ। ਬੱਸ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਘੋੜੀ ‘ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਭਜਾ ਲਿਆਏ ਸਾਂ। ਸਵਰਨ ਸੁੰਹ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਖੰਗੂਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

“ ਸਰ੍ਹਲ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਗਏ ਸੀ?” ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਵੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਕਵੀ ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਪਿੰਡ ਆ।

“ ਗਏ ਸੀ। ਗੱਲ ਨਈਂ ਬਣੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਤੁਰ ਗਏ ਸਨ।... ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਬਾਲਾ ਪੀਰ ਦਾ ਰੌਜ਼ਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਪੀਰ ਨੇ ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਕੰਧ ਤੋਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਬਈ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਤ ਦੀ ਦਾਤ ਵੀ ਉਥੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ।... ਉਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਪੀਰ ਵੀ ਨਈਂ ਕੁਸਕਿਆ ।“ ਉਹਨੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਫੁੰਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਸਰਵਰੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ‘ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਸਰਵਰੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਬਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

**

**

**

- ਨਈਂ, ਮੈਂ ਸਿੰਬਲੀ ਤੋਂ ਨਈਂ ਆਂ। ਭੀਣ ਤੋਂ ਆਂ। ਘੋੜੇਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਧੀ ਆਂ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ। ਪੈਂਤੀ ਘੁਮਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਚੋਹੜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡਾ ਅੰਬਾਂ, ਸੰਤਰਿਆਂ ਤੇ ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ ਬਾਗ ਸੀ।--
- ਹੂੰ! ਇੱਥੋਂ? ਬਾਰਾਂ ਕਨਾਲ ਥਾਂ ਸੀ।

-ਰੌਲੇ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਤੇ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮੰਗੇਤਰ ਫੌਜੀ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਾਹਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੱਟ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਹਿਣਾ ਗੱਟਾ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਲੀੜਾ ਵੀ। ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਰੌਲਾ ਆ। ਮੁੜ ਆਵਾਂਗੇ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਭੈਣਾਂ, ਅੰਮਾ ਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭਰੇ ਭਰਾਏ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਭੁੱਖੇ ਤਿਰਹਾਏ ਪਛੁਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

- ਮਹਾਲੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਹਵੇਲੀ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਤੀਵੀਆਂ ਤੂੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੰਦੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

- ਰਾਤ ਨੂੰ ਈ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਵੱਢ ਵਢਾਂਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਔਂਤਰੇ। ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਗਈ। ਚੁੱਕ ਲੋ ਚੁੱਕ ਲੋ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਰ ਕਿਤੇ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ। ਪਿੱਟ ਸਿਆਪਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਤੇ ਪੂਹ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ।

- ਫੌਜੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਸੱਤ ਕੁੜੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰੀਆਂ ਆਵੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਵਾਂਗੇ। ਨਈਂ ਤਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੇ ਨਈਂ ਝੱਲਣੀਆਂ।

- ਇੱਥੇ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਫ਼ਤਾ ਦੱਸ ਦਿਨ---। ਪਤਾ ਹੀ ਨਈਂ ਲੱਗਾ। ਬੱਸ ਇੱਕੋ 'ਕੰਮ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੇਰ ਇਹ 'ਰੱਜ' ਗਏ। ਹੋਰ 'ਮਾਲ' ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

- ਮੈਂ ਦੇਵਾ ਸੁੰਹ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਸੜਿਆ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ। ਡੋਡਿਆਂ ਨੇ ਜਾਬੂ ਵਿੱਚ ਨੂੰ ਵਾੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੁਸਕ ਆਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਲਟੀ ਆਈ ਜਾਣੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤਿੱਗਣਾ।

- ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਂਕੇ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ। ਕਹਿੰਦੇ ਘਰ ਭਿੱਟ ਜਾਊਗਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਨਾਂ ਬਦਲੇ। ਫ਼ੇਰ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਮੈਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਨਾ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਨਾ ਮੂੰਹ ਪਾਣੀ ਲਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਗਸ਼ੀਆਂ ਪੈਣ। ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਭਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਪੱਗ ਰੱਖੀ। ਮੈਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਹੋਂ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਛੱਡਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

- ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਈ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਮਿਲ ਪਈ। ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਝੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲਈ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਹੁਰੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਸੌ ਨਿਹਾਲ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ।

- ਮੈਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿਲਟਰੀ ਲੈ ਗਈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ।

- ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਬੜੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਘੜੀਆਂ। ਇਹ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਤੜਫਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾ, ਭੈਣਾਂ ਦਾ, ਅੰਮਾ ਤੇ ਅੱਬਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ।

- ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਇਸ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਨੂੰ। ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਨਈਂ। ਕੰਜਰੀਆਂ ਜੱਟੀਆਂ ਮੁਸਲੀ ਸੱਦਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸਿਆਪਾ ਕਰਦੀਂ ਆਂ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤਾਲਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਆਂ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇੱਦੋਂ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਰੰਡੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਲੁੱਟੀਆਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਜਾਣ। ਫ਼ੇਰ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜੇ ਠੰਡ ਪਊ।

- ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਹੱਡ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ਮਰਿਆ। ਮੇਰਾ ਮਾਸ ਚਰੁੰਡਣ ਵਾਲਾ...।

** ** *

ਪੰਜਾਬ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਖ਼ਮ ਅਜੇ ਹਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਰਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਡੇਢ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਝੁਲਸ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਢਾਡੀ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਉਂਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਨਾਇਕ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਗਏ ਸਨ। ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ ਢਾਡੀ ਉਂਗਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੰਦਾ। ਸੰਗਤ ਧਰਮ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜੁਝਾਰੂ ਵਿਰਸਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਰਸਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਧਰਮ ਬਦਲਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਜਿਓ ਤੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਢਾਡੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਢਾਡੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਤਾਹੀਓਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਤਰ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

** ** *

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਰਵਰੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਫ਼ੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਵੜ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਹੀਲੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਨਈਂ ਛੱਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਚਣਕੋਏ ਵਿੱਚ ਛਾਤੀਆਂ ਵੱਢੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗਰਭਵਤੀ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਕਿਰਪਾਨ ਉੱਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਚਣਕੋਏ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਘੁੰਮਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ। ਲੰਗੜੋਏ ਵਾਲੀ ਨਫੀਸਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਥੇ ਵੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰਦਨ ਹੁੰਦੀ। ਸਰੂਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਅਣਖ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਫ਼ਿਰਦੀ ਦਿਖਦੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਹਿੜੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਹ ਇਕਬਾਲ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪੋਤੀ ਬਣ ਕੇ ਨਿਤਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਈ।